

Un filolog nedreptățit: Al. Procopovici

Cel mai fidel discipol al lui Sextil Pușcariu, bucovineanul Alexe Procopovici (1884–1946), a fost urmărit cu obstinție de un recul contestatar merit parcă să contracareze zelul protecționist al mentorului său. Când acesta îl propulsează într-o postură academică, imediat după Unire, în 1919, Procopovici avea 35 de ani, fără a se lăsa însă covârșit de responsabilitățile ce i se confereau: cea de agregat la Catedra de limba și literatura română a Universității din Cernăuți, devenită vacantă prin venirea lui Sextil Pușcariu la Cluj, și pe care emulul său o va servi ca titular din 1922, precum și alegerea sa ca membru corespondent al Academiei Române.

Atribuirea acestui titlu în aceeași zi în care își susținuse și doctoratul pare să fi fost unul dintre mobilurile care au declanșat un întreg cortegiu de animozități, mai ales din partea lui Eugen Lovinescu, care îl va ataca într-un virulent pamflet intitulat *Alexe Procopovici sau „Omul care n-a scris nimic”*²³². Un text pe care Călinescu îl apropia de *Beția de cuvinte* a lui Maioreescu, o diatribă unde „nu intră în discuțiune dreptatea, ci numai justețea morală a polemicei în sine”, în urma căreia „o vietate nevinovată a căzut în chihlimbarul încă fluid și a rămas împietrit acolo”²³³. Polemistul imbatabil nu-i cruțase nici pe M. Dragomirescu sau D. Caracostea. Iritarea lui Lovinescu ar fi avut o motivație dacă ar fi să ne referim doar la lista de lucrări a celui incriminat, care nu publicase până la acea dată decât densul

²³² Vezi Eugen Lovinescu, *Critice*, ediție definitivă, vol. V, București, Editura Ancora, 1928, p. 101–109.

²³³ G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. cit., p. 803.

studiu *Despre nazalizare și rotacism* (de peste 40 de pagini în „Analele Academiei”), o riguroasă ediție critică a *Cazaniei a II-a* a lui Coresi din 1581, realizată împreună cu Pușcariu, dar lipsită de studiul filologic și lingvistic promis, la care s-ar mai adăuga câteva articole publicate în „Junimea literară”.

Propunerea făcută de Sextil Pușcariu în forul academic (care îl va irita și pe O. Densusianu, sprijinitor al lui I.-A. Candrea, făcându-l să părăsească sala de ședință) avea însă alte temeuri, mai presus de cele doar opt titluri pe care le cuprindea lista bibliografică a protejatului său. O posibilă justificare a acestei opțiuni poate fi regăsită în prezentarea citită în fața membrilor Secțiunii literare de către I. Bianu, care susținea un punct de vedere adecvat în bună măsură momentului istoric respectiv. Acesta sublinia faptul că Academia Română își propusese să se afirme încă de la înființare drept „cea mai înaltă instituțiune culturală a românismului întreg, chemând în sânul ei pe cei mai distinși scriitori și bărbați de știință din toate provinciile locuite de români”. Nu ar trebui însă să extrapolăm acest – să-i zicem – concurs de împrejurări, căci „cel mai de seamă filolog pe care îl are Bucovina”, cum îl recomandase Pușcariu în 1919, nu va infirma această investiție de încredere. Gestul mentorului de a-i acorda un credit moral, exagerat după unii, pare să fi fost benefic pentru cariera viitoare a lui Procopovici.

Cel ce avea să se integreze rapid în strălucita pleiadă a „muzeiștilor” clujeni, chiar dacă nu-i va egala prin contribuțiile sale pe un Sextil Pușcariu, Vasile Bogrea sau Nicolae Drăganu, manifestă, concomitent cu preocupările de fonetică istorică, de lingvistică generală sau de istorie a limbii române²³⁴ un interes constant pentru filologie și istorie literară²³⁵. Fie prin intermediul unor sinteze și studii temeinic

²³⁴ A se vedea Mircea Borcilă, *Alexe Procopovici (1884–1946)*, în CL, XXII, 1977, nr. 1, p. 17–26.

²³⁵ Vezi Eugen Pavel, *Al. Procopovici și vechiul scris românesc*, în CL, XXX, 1985, nr. 1, p. 10–13; Dan Horia Mazilu, *Un istoric al literaturii române vechi*, în „Lucafașul”, s.n., I, nr. 5, 28 februarie 1990, p. 12; idem, *Alexe Procopovici și literatura română veche*, în LL, 1990, II, p.

concepute, a unor ample și documentate recenzii, în maniera încetățenită la „Dacoromania”, fie prin editarea sânguincioasă a unor texte, Al. Procopovici a confirmat, de cele mai multe ori, apetența sa pentru acest domeniu. Situându-se de fiecare dată în miezul discuțiilor privitoare la problemele controversate ale filologiei românești, el a emis opinii interesante legate de datarea și localizarea textelor rotacizante, caracterul lor de copie sau de original, de filiația textelor, precum și de persoana copiștilor și a traducătorilor. Dacă unele din ideile sale nu excelează prin noutate absolută, preluându-se prezumții vehiculate anterior, reținem bogatul eșafodaj descriptiv, aplicația la obiect, nuanțările și probele aduse în susținerea tezelor pe care le-a îmbrățișat. Chiar și atunci când pledează pentru teorii mai puțin plauzibile, în speță pentru originea husită a unor arhetipuri, se distinge o anume fervoare și acuratețe a demonstrației, animate de un spirit partizan viu, logica argumentelor pe care le invocă în pofida premiselor greșite de la care a pornit.

Încă din 1908, într-o comunicare consacrată paralelei dintre nazalizare și rotacism, Al. Procopovici face dovada unei bune familiarizări cu textele vechi, fapt ce-i permite fine disociații de ordin filologic. Acceptă, de pildă, caracterul de copie al *Codicelui Voronețean*, cu toate că se înșală atunci când îl consideră drept cel mai vechi dintre monumentele literare, datându-l, la fel ca N. Iorga, în prima jumătate a secolului al XVI-lea²³⁶, față de O. Densusianu, care se pronunțase, tot prin aplicarea criteriului lingvistic, pentru a doua jumătate a aceluiași secol. Al. Procopovici vedea, totodată, în persoana copistului, „un foarte fin observator al

155–163, III–IV, p. 305–310; Nicolae Florescu, *Istoriografia literaturii române vechi*, vol. I, *Evoluția metodelor de cercetare*, București, Editura „Jurnalul Literar”, 1996, p. 22–23, 38–39.

²³⁶ Alecsie Procopovici, *Despre nazalizare și rotacism*, în AAR, Mem. secț. lit., seria II, tom XXX, București, 1908, p. 293; Al. Mareș, în LR, XXXI, 1982, nr. 1, p. 41–50, datează manuscrisul în intervalul 1563–1583; idem, *Sciere*, p. 324–325.

limbii noastre și al sunetelor ei îndeosebi²³⁷, ținuta grafică și consecvența ortografică trădând un inițiat în arta scrisului, spre deosebire de nesiguranța copiștilor *Psaltirii Scheiene*.

La fel de incitante sunt concluziile sale referitoare la paternitatea *Psaltirii Scheiene*, el fiind primul care lansează ideea colaborării a trei copiști, delimitând partea de contribuție a fiecăruia, după ce I. Bianu și I.-A. Candrea sugerașeră inițial existența doar a doi copiști²³⁸, pentru ca, în ediția din 1916, ultimul să se ralieze în mod tacit opiniei lui Al. Procopovici. Filologul bucovinean se hazardează însă în localizarea copiei în nord-estul Transilvaniei, punând-o pe seama conlucrării unor preoți secui, propagatori ai protestantismului, și a unui cleric muntean refugiat sau anume chemat, motivând aceasta prin unele substituiri din grafie și prin configurația criptogramei²³⁹.

Notabilă este intervenția sa în legătură cu versiunea *Psaltirii Hurmuzaki*, manuscris care conservă o copie, și nu autograful traducătorului, cum susținuse I.-A. Candrea, bazându-se pe ocurența unor forme slavone în textul românesc. Această aserțiune va fi combătută de către Al. Procopovici, care demonstrează în mod edificator că un traducător nu consemnează cuvinte sau grupuri de litere din limba din care traduce, fiind orientat doar asupra raporturilor dintre textul slavon și versiunea pe care o realizează. Rezervele sale sunt motivate prin faptul că începuturile fragmentelor de versete cad de regulă în mijlocul unor propoziții, corecturile ce apar în cuprinsul *Psaltirii* putând fi puse pe seama manierei de a transcrie a copistului. Acesta ar fi copiat pe mici porțiuni, fără să lectureze în prealabil, propoziții întregi sau părți de

²³⁷ Al. Procopovici, *Din istoria raporturilor noastre interdialectale*, în DR, IV₁, 1924–1926, p. 55; vezi și DR, X₂, 1941–1943, p. 494.

²³⁸ I. Bianu, *Psaltirea Scheiană (1482)*, tomul I. Textul în facsimile și transcriere cu variantele din Coresi (1577), București, 1887, p. XII; L.-Aureliu Candrea, *Monumentele cele mai vechi de limbă românească*, în „Noua revistă română”, III, 1901, nr. 36, p. 534–540.

²³⁹ *Despre nazalizare...*, p. 300; cf. și contraargumentele lui C. Lacea și Nicolae Drăganu (DR, III, 1922–1923, p. 461–471, respectiv p. 914–929), adepți ai teoriei „săsismelor”.

propoziție potrivit construcției lor sintactice. De aici neglijențele și inconsecvențele ortografice, repetarea unor omisiuni de litere, cuvinte sau secțiuni de propoziții, ceea ce denotă un copist care „șovăie mereu între autoritatea formei lingvistice a originalului său și între obișnuințele graiului din zilele lui”²⁴⁰. O mențiune se cuvine făcută și ipotezei sale potrivit căreia psaltirile românești nu ar deriva dintr-un singur arhetip, existând cel puțin două traduceri deosebite²⁴¹.

În mult controversata problemă a curentului cultural-religios care a declanșat traducerea în românește, Procopovici este adeptul teoriei husite, pusă în circulație de N. Iorga, împărtășită de S. Pușcariu, apoi de N. Drăganu, într-o primă fază, precum și de I.-A. Candrea. Într-o încercare de a stabili filiația versiunilor românești ale catehismelor, filologul din Cernăuți se asociază părerii lui Al. Rosetti privitoare la originalul rotacizant al traducerii, pe care însă o pune în legătură cu husitismul și nu cu luteranismul. Perioada de timp în care reforma se consolidează i se pare insuficientă pentru efectuarea traducerilor, ceea ce îl îndeamnă să apeleze la singura influență anterioară secolului al XVI-lea care s-ar fi putut exercita atunci. Procopovici are în vedere în primul rând caracterul arhaic al limbii textelor rotacizante în comparație cu limba textelor coresiene, a căror vechime s-ar explica nu prin deosebiri dialectale, ci prin diacronie²⁴². După părerea sa, textul inițial grecesc a ajuns la

²⁴⁰ DR, IV₂, 1924–1926, p. 1166–1167; au aderat la această opinie A. Avram, *Contribuții la interpretarea grafiei chirilice a primelor texte românești*, în SCL, XV, 1964, nr. 5, p. 588–590; Ion Gheție, *Psaltirea Hurmuzachi – copie sau original?*, în SLLF, vol. III, p. 241–259; Al. Rosetti, *Observații asupra textului și limbii Psaltirii Hurmuzachi*, în SCL, XXXII, 1981, nr. 5, p. 521–528.

²⁴¹ Al. Procopovici, *Adecă (Studiu de istoria limbii și de istoria traducerilor noastre vechi)*, extras din *Omagiu lui Ion I. Nistor*, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1937, p. 6; a se vedea Alexandru Mareș, *Filiația psaltirilor românești din secolul al XVI-lea*, în VTR, p. 207–261.

²⁴² Vezi Alexe Procopovici, *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și Editură „Glasul Bucovinei”, 1922, p. 71; idem, *Arhetipul husit al catehismelor noastre luterane*, în „Făt-Frumos”, II, 1927,

slavii din Boemia, unde a suferit în secolul al XV-lea anumite remanieri husite, reflectate atât de titlul catehismului coresian (*Întrebare creștinească*), cât și de prefața cărții, ambele probe fiind însă pur speculative. O formulare a titlului în spiritul mișcării husite nu ar explica apoi traducerea Psaltirii și a Apostolului, iar descendența prefeței din modelul invocat este infirmată de prezența acesteia numai în tipărituri, nu și în manuscrise²⁴³. Ipoteza privind plasarea traducerilor românești în secolul al XV-lea, sub influența exercitată de mișcarea husită a „fraților boemi”, i se pare, în cele din urmă, lui Alexandru Rosetti a fi rezultatul unei fantezii lipsite total de suport real, pe care acesta o taxează sentențios: „Tabloul închipuit de Procopovici este idilic”²⁴⁴.

Nu mai puțin relevant este tratatul condensat de *Introducere în studiul literaturii vechi*²⁴⁵, o tentativă de abordare a începuturilor culturii noastre spirituale, pornind de la semnificația generică a termenului de *literatură*. Încă de la început se observă că este tributار în mare parte unor modele istoriografice pe care nu le ascunde, între care se detașează N. Iorga, căruia îi recunoaște atât calitatea de a scoate la iveală nume necunoscute, cât și pe aceea de a reaseza la proporțiile reale scriitorii care fuseseră supraevaluați cândva. Autorul se apleacă, în spirit comparatist, asupra „înlănțuirii” vechii noastre culturi cu cele învecinate, precum și asupra diferitelor curente care și-au pus amprenta asupra ei, „până și cultura noastră cărturărească porni să îmbrace haina națională a limbii românești”²⁴⁶. El este convins, totodată, că explorarea epocii vechi presupune o sondare în „adâncul veacurilor”, ceea ce îl determină să reevalueze fenomenul

nr. 4, p. 107–108; vezi și răspunsul autorului la o recenzie a lui Al. Rosetti din „Grai și suflet”, în RF, II, 1928, nr. 1–2, p. 211–214.

²⁴³ A se vedea D.R. Mazilu, *Diaconul Coresi. Contribuții*, Ploiești, Tipografia Librăriei „Cartea Românească”, 1933, p. 24; Gheție, *Începuturile*, p. 85.

²⁴⁴ Rosetti, *Istoria*, p. 675.

²⁴⁵ Reeditată de Dan Horia Mazilu, în 2006, la Fundația Națională pentru Știință și Artă & Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”.

²⁴⁶ *Introducere în studiul literaturii vechi*, p. 109.

cultural din secolul al XV-lea. După ce parcurge perioadele aflate sub „vraja” culturii bizantine, receptate prin filieră slavonă, istoricul tratează, cu aceeași rigoare metodologică, epoca așa-zisei „hegemonii” românești, în care spiritualitatea autohtonă, situată în avangarda ortodoxismului, preluase multe dintre atribuțiile Bizanțului dispărut. Nu este ocolită, de exemplu, nici chestiunea „homerică” a autenticității și a paternității *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, față de care înclină fără ezitare, în consonanță cu prima opțiune a lui N. Iorga, în favoarea domnitorului muntean, în care Procopovici vede „cel mai însemnat scriitor în limba slavonă ieșit din rândurile românilor”²⁴⁷. Autorul percepe, în final, și rolul lui Coresi la adevărata lui dimensiune, acesta nefiind, de fapt, întemeietorul limbii române literare, ci mai mult un „nume colectiv”, care îi înglobează pe toți cei care au participat la edificarea vechiului scris românesc.

Dincolo de vulnerabilitatea unor luări de poziție, precum patronajul husit, formația filologică și istorico-literară a lui Procopovici se dovedește a fi solidă, cu largi orizonturi. Într-un succint excurs din 1927 (*De la Coresi diaconul la Teofil, mitropolitul lui Mateiu Basarab*²⁴⁸), el parcurge alert întreaga epocă de aur a tiparului de la noi, întregindu-și *Introducerea* din 1922. Expuse uneori doar tangențial, sugestiile sale privind posibila valoare prozodică a punctuației în textele slavo-române²⁴⁹ sau necesitatea de a restrânge cercetările asupra limbii din secolul al XVI-lea doar la texte care îi aparțin în mod indubitabil²⁵⁰ devin fertile în perimetrul actual al investigației filologice.

În fine, editorul prob se regăsește în granițele aceleiași acripii filologice, concretizată prin publicarea, în 1914, în colaborare cu Sextil Pușcariu, a uneia dintre cele dintâi ediții critice riguroase prin metoda transcrierii interpretative:

²⁴⁷ *Ibidem*, p. 79.

²⁴⁸ Extras din *Omagiu lui I. Bianu*, București, Cultura Națională, 1927.

²⁴⁹ DR, X₂, 1941–1943, p. 493.

²⁵⁰ DR, VI, 1931, p. 397.

Cazania a II-a a lui Coresi din 1581. Deși nu a mai fost întregită prin studiul filologic promis²⁵¹, ediția este totuși dotată în subsolul textului cu un aparat critic adecvat, care cuprinde note referitoare la grafia sau la posibilele interpretări ale grafiei textului, precum și diferențele de ordin fonetic, morfologic și lexical înregistrate de *Tetraevanghelul* lui Coresi (1561), *Tâlcul evangheliilor* (cca 1567–1568) și *Evangheliarul* lui Radu de la Mănăcești (1574), acesta din urmă după transcrierea lui M. Gaster.

O altă ediție, de un interes mai mult didactic, îi este consacrată de către Procopovici *Cronicii* lui Ion Neculce, pe care o publică în întregime în 1932 (cu reeditări în 1936 și 1942), în seria „Clasicii români comentați” a Editurii „Scrisul Românesc” din Craiova, colecție coordonată de Nicolae Cartojan. Fiind de fapt o reproducere după textul editat de M. Kogălniceanu în 1845, ediția este prevăzută cu un succint preambul și un apendice care-i conferă o oarecare utilitate. Intențiile sale de a porni în stabilirea textului de bază de la manuscrise, prin aplicarea unei metodologii adecvate, nu vor depăși stadiul de proiect.

Dincolo de aceste neîmpliniri, Al. Procopovici rămâne una dintre figurile memorabile ale școlii lingvistice clujene, promotor al unor principii de muncă și al unei discipline intelectuale sobre, bine articulate, întruchipând, așa cum îl creionează mentorul său, modelul cercetătorului „meticulos, ager pentru problemele filologice, insistent când ceva a

²⁵¹ Referitor la stadiul pregătirii celui de-al doilea volum al ediției *Evangheliei cu învățătură*, Sextil Pușcariu nota în jurnalul său, pe data de 27 februarie 1917, că „e scos pe fișe întreg glosarul și anume până la pag. 100 cuvânt de cuvânt, până la pag. 250 toate cuvintele care din punct de vedere gramatical cuprind ceva interesant, iar de la 251 înainte aproape numai cuvintele de interes lexicografic. Aproape 20 000 de fișe așteaptă, așezate după alfabet, de a fi preluate în glosar. Materialul acesta [...] va fi apoi lucrat în *Gramatică*, arătându-se toate particularitățile fonologice, morfologice, derivative, lexicografice și sintactice” (*Memorii*, ediție de Magdalena Vulpe, prefăță de Ion Bulei, note de Ion Bulei și Magdalena Vulpe, București, Editura Minerva, 1978, p. 193).

rămas neclar și cu dragoste de lucru”²⁵². Într-o retrospectivă a lingvisticii interbelice, Iorgu Iordan se referea la o anumită plafonare a lui Procopovici, datorată faptului că acesta „era împărțit între filologie și lingvistică”. Credem că tocmai această pendulare între domenii complementare definește profilul cărturarului onest, fără sclipiri, dar bine informat, preocupat să aplice datele foneticii istorice și ale istoriei limbii române în explicarea unor subtilități de critică textuală.

²⁵² Sextil Pușcariu, *loc. cit.*